

XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA SAMARQANDAGI MADANIY JARAYONLAR

Daminov Jaxongir

Oriental universiteti Tarix yo'nalishi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Samarqand ziyolilarining madaniy sohadagi hamkorligi, o'zaro aloqalari, ularning ilmiy-adabiy, ma'rifiy va ijtimoiy faoliyati tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Behbudiy, Ajziy, Shakuriy, Alizoda, Xoji Muin singari ma'rifatparvarlarning madaniy-ijtimoiy jarayonlardagi o'rni, turli hudud ziyolilari bilan aloqalari, ularning o'zaro intellektual hamkorlik tarmog'i, turli madaniy markazlar - Samarqand, Buxoro, Toshkent, Istanbul, Qozon, Boku, Tiflis bilan bog'langan ilmiy-madaniy jarayonlar yoritiladi. Maqolada jadidchilik davrida Samarqand ziyolilari tomonidan barpo etilgan adabiy, teatr, matbuot, tarjima, ta'lim va ilmiy faoliyatning madaniy birlik tamoyillarini shakllantirishdagi o'rni ilmiy asosda tahlil etiladi. Tadqiqot mahalliy va xorijiy manbalar asosida Samarqand intellektual elitasining madaniy hamkorlik modeli qanday shakllangani va u qanday tarixiy oqibatlarga ega bo'lgani haqida chuqur ilmiy xulosalar beradi.

Kalit so'zlar: Behbudiy, Ajziy, Shakuriy, Alizoda, Xoji Muin, ma'rifatparvar, teatr, matbuot, tarjima, ta'lim, ilmiy faoliyat.

O'zbek xalqi tarixida XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi davr muhim burilish davri hisoblanadi. Ayniqsa, 1868 yilda Samarqandning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi bilan ushbu hududda siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotda sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi. Rus mustamlakachiligi bilan kirib kelgan yangi boshqaruv tizimi, harbiy-siyosiy tuzum va ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar Samarqand viloyatining taraqqiyot yo'nalishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Bu o'zgarishlar, bir tomondan, mahalliy an'anaviy ijtimoiy tizimga bosim o'tkazgan bo'lsa, boshqa tomondan esa, madaniy taraqqiyot, ma'rifat va yangilanishga yo'l ochdi. Shu davrda Samarqand viloyati faqatgina siyosiy va ma'muriy markaz sifatida emas, balki madaniy va ilmiy hayot markaziga ham aylana boshladi. Mustamlaka tuzumining ilk yillarida rus ma'muriyati tomonidan joriy etilgan islohotlar doirasida rus-tuzem maktablari, bosmaxonalar, kutubxonalar va madaniy

muassasalar tashkil etildi. Bu esa mahalliy aholining dunyoqarashini o'zgartirish, yangi bilim va g'oyalar bilan tanishtirishga xizmat qildi.¹²²

XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Samarqand madaniy hayotida jadidchilik harakati muhim rol o'ynadi. Bu harakat vakillari Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat kabi ma'rifatparvarlar xalq orasida savodxonlikni oshirish, diniy ta'lim bilan birga dunyoviy fanlarni o'rgatish, matbuot, teatr va boshqa madaniy vositalar yordamida jamiyat tafakkurini uyg'otishga harakat qildilar. Shu davrda Samarqandda yangi ta'lim tizimi shakllandi. Rus tili madrasa o'quv jarayoniga kiritildi, darsliklar va dars rejalari qayta ko'rib chiqildi, milliy o'zlik va tarixiylik tushunchalari rivojlantirildi. Matbuot va teatrning rivojlanishi natijasida ma'naviy, yangi fikr laydigan shaxslar, ayniqsa, ayollar orasida o'qimishli, ijtimoiy faol avlod paydo bo'ldi. Bu jarayonlar keyinchalik 1917-yilgi Turkiston Muxtoriyati harakatining ijtimoiy-ideologik asosini tashkil etdi.

Malumki, chor hukumati Turkiston o'lkasini mustamlaka o'tganidan so'ng, tub joy aholini ruslashtirishning eng maqbul usuli sifatida mahalliy millat bolalarini rus maktablarida o'qitish ishlari tanlangan edi. Shu maqsadda “ovrupacha” tipdagi maktablarni tashkil etish borasida rus hukumati asosiy e'tiborni rus-tuzem maktablari ochishga qaratdi. Buning g'oyaviy tomonini Kaufman quyidagicha ta'kidlagan: “birgalikdagi o'qitish mahalliy xalq bilan o'rtadagi munosabatni kamshatishga va rus tilida savod chiqargan bolalar rus hukumati siyosatiga xayrixoh fuqarolar etib tarbiyalanardi”!

Rus ma'muriyati bu maktablarning afzalliklari xususida qanchalik tashviqot yuritmasinlar, ular yerli millat hayotiga begona bo'lib qolaveradi. Xalqning diniy xislari ustunlik qilib, farzandlarini rus o'qituvchilari ixtiyoriga topshirishdan cho'chirdi; odamlar rus maktablarida tahsil olgan bola dinsiz bo'lib qolishi mumkin, degan andishaga borardilar. “Turkiston to'plami”da Samarkand viloyatida ochilgan rus-tuzem maktablari to'grisida xam qimmatli ma'lumotlar bor. Turkiston istilosidan qariyb chorak asr o'tgach, general-gubernator Rozenbax yerli xalq orasida rus maktablarining mavqeyi yo'qligini sabab ko'rsatib, 1885 yil 14 fevralda Rossiya xalq ta'limi vazirligiga yozgan dokladida quyidagi fikrlarni bildiradi: “Bu maktablarda o'zbek, tojik, tatar bolalarining sanoqli darajada kamligiga sabab - rus maktablarida musulmonlar hayoti uchun zarur bo'lgan yozuv (arab imlosi - A.K.) O'rgatilmasligi va diniy ta'lim berilmasligidir”? Rozenbax ta'lim ministirligidan mintaqada ruslashtirish siyosatining yangi yo'nalishini belgilaydigan bir qancha ishlarning rejalari amalga oshirish uchun ijozat so'raydi. Ana shu rasmiy

¹²²Nosirov J. SAMARQAND VILOYATI MADANIY JARAYONLAR TARIXI (1868–1917 YILLAR MISOLIDA)
International scientific journal «MODERN SCIENCE AND RESEARCH» VOLUME 4 / ISSUE 6 / UIF:8.2 /
MODERNSCIENCE.UZ

rejalardan biri - mahalliy aholi uchun ruscha tipdagi boshlang'ich maktablar edi. Bu xil maktablarda ikkita sinf bo'lib, birinchisida rus tilida boshlang'ich talim berilsa, ikkinchisida arab grammatikasi bilan islom dini asoslari o'qitilishi kerak edi.

Biroq madaniy o'zgarishlar faqat tashqi ta'sirlar bilan cheklanib qolmadi. XX asr boshlariga kelib, mahalliy ziyolilar, ya'ni jadidlar harakati vakillari tomonidan boshlangan yangilanish jarayoni madaniyat va ta'lim sohasini tubdan o'zgartirdi. Jadidchilik harakati vakillari - Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat kabi ziyolilar xalq orasida savodxonlikni oshirish, diniy ta'lim bilan birga dunyoviy fanlarni o'rgatish, matbuot, teatr va boshqa madaniy vositalar orqali jamiyat tafakkurini uyg'otishga harakat qildilar. 1868–1917 yillar oralig'ida Samarqand viloyatida ro'y bergan madaniy jarayonlar: ta'lim sohasidagi islohotlar, jadidchilik harakatining rivoji, matbuot va teatr faoliyati, shuningdek, bu jarayonlarning mahalliy jamiyat ongiga ko'rsatgan katta ta'sir ko'rsti.

1868 yilda Samarqand shahri Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingach, viloyat yangi siyosiy-huquqiy makonga aylana boshladi. 1887 yilda esa u rasmiy ravishda Turkiston general gubernatorligining tarkibida alohida ma'muriy-hududiy birlik - Samarqand viloyati sifatida shakllantirildi. Mustamlaka tuzumi bilan birga hududda ijtimoiy, iqtisodiy va ayniqsa madaniy hayotda muhim o'zgarishlar yuz berdi. Bu o'zgarishlar avvalambor, rus boshqaruv tizimi tomonidan olib borilgan "modernizatsion siyosat" doirasida amalga oshirildi.

Rossiya imperiyasi o'z mustamlaka siyosatida harbiy-siyosiy boshqaruv bilan birga, madaniy-ma'rifiy sohada ham o'z ta'sirini kuchaytirishga harakat qildi. Bu borada birinchi bosqichda rus-tuzem maktablari tashkil etilishi muhim qadam bo'ldi. Ushbu maktablarda mahalliy bolalarga rus tili, arifmetika, geografiya kabi dunyoviy fanlar bilan bir qatorda Qur'on saboqlari ham o'rgatildi. Ta'lim tizimi orqali imperiya maqsadlariga sodiq kadrlar tayyorlash, mahalliy elita vakillarini o'z mafkurasiga mos shakllantirish ko'zda tutilgan edi. Bundan tashqari, Rossiya imperiyasi hududda o'z mafkuraviy ustunligini ta'minlash uchun bir qator madaniy infratuzilmalarni yo'lga qo'ydi. Jumladan:

Kutubxonalar tashkil etildi, ular orqali rus va g'arb adabiyoti namunalari tarqatila boshlandi;

Bosmaxonalar faoliyat ko'rsata boshladi, bu esa bosma adabiyot va matbuot rivojiga zamin yaratdi;

Muzey va san'at maktablari kabi madaniy muassasalar ochildi, ular rus madaniy qadriyatlarini targ'ib qilishga xizmat qildi;

Samarqanddagi yangi shahar (noviy gorod) loyihasi asosida zamonaviy rus arxitekturasi joriy qilindi.

Samarqand shahrining eski va yangi qismlariga bo'linishi, shuningdek, ma'muriy markazlar va rus aholisining alohida yashash joylari tashkil etilishi madaniy aloqalar ni bir muddat cheklab qo'ydi. Biroq vaqt o'tishi bilan bu hududlarda madaniyatlararo muloqot kuchayib, yangi madaniy ko'rinishlar vujudga kela boshladi.¹²³

Rossiya imperiyasi tomonidan joriy etilgan madaniy siyosat ikki yo'nalishda olib borilgan: bir tomondan, rus madaniyatini joriy qilish orqali sotsiokulturni standartlashtirish; boshqa tomondan esa, mahalliy an'anaviy madaniyatni cheklash yoki uni rus mafkurasi bilan muvofiqlashtirish. Bu siyosatning natijasida mahalliy aholining bir qismi rus tili ni o'rganishga, davlat xizmatlariga kirishga harakat qilgan, biroq ko'pchilik islomiy ta'lim va qadriyatlarni saqlab qolishga intilgan.

Mazkur davrda islom dini va an'anaviy madaniyat o'z mavqeini saqlab qolgan bo'lsa-da, asta-sekin yangilanish, islohot va madaniy uyg'onish g'oyalari ham shakllana boshladi. Aynan mana shu tarixiy sharoitda keyinchalik jadidchilik harakati vujudga keladi va mustamlaka siyosatining madaniy bosimiga qarshi ichki ma'naviy va intellektual qarshilik shakllanadi. Shunday qilib, Rossiya imperiyasi davrida Samarqand viloyatining madaniy hayoti qarama-qarshi yo'nalishlarda rivojlangan: bir tomondan, tashqi madaniy ta'sir va ruslashtirish siyosati, boshqa tomondan esa, ichki madaniy himoya, mahalliy ziyolilarning uyg'onish harakatlari va yangi milliy madaniyatning shakllanishi.

Shunday qilib, Rossiya imperiyasi davrida Samarqand viloyatining madaniy hayoti qarama-qarshi yo'nalishlarda rivojlangan: bir tomondan, tashqi madaniy ta'sir va ruslashtirish siyosati, boshqa tomondan esa, ichki madaniy himoya, mahalliy ziyolilarning uyg'onish harakatlari va yangi milliy madaniyatning shakllanishi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida butun Turkiston mintaqasida bo'lgani kabi, Samarqand viloyatida ham yangi ma'rifiy harakat – jadidchilik kuchli sur'atda rivojlana boshladi. Bu harakatning asosiy mohiyati – musulmon jamiyatini diniy dogmatizm, johillik va ijtimoiy sustkashlikdan xalos qilish, xalqni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish orqali taraqqiyot yo'liga boshlash edi. Jadidlar tomonidan ilgari surilgan asosiy g'oya – “milliy uyg'onish” bo'lib, u madaniy o'zlikni saqlagan holda yangilanishni nazarda tutardi.

Samarqand jadidchiligining eng muhim ko'rinishi ta'lim sohasidagi islohotlarda aks etdi.

Yangi usul maktablari (usuli jadid) ochilishi bu yo'nalishning amaliy jihatini ko'rsatdi. Bu maktablarda o'qitish arab alifbosining turkiy tilda soddalashtirilgan variantida olib borilib, Qur'on o'rgatish bilan bir qatorda arifmetika, geografiya, tarix, tabiiyot, rus tili kabi dunyoviy fanlarga ham e'tibor qaratildi.

¹²³ Shoniyozov K. “Jadidchilik harakati tarixi”. Toshkent, 2000.

Samarqandda ilk jadid maktabi 1900-yillarda Mahmudxo‘ja Behbudiy tashabbusi bilan ochildi. U faqat o‘qituvchi va yozuvchi emas, balki xalqni uyg‘otishga bel bog‘lagan milliy mafkura arbobi edi. Behbudiy o‘z maqolalarida shunday deydi: “Insonning ongi, tafakkuri faqat ilm bilan yuksaladi.” Boshqa mashhur jadidlar – Munavvarqori Abdurashidxonov, Nosirxon To‘ra, Abdulla Avloniy va boshqalar ham bu islohotlarda faol qatnashdilar.¹²⁴

Jadid maktablari nafaqat ta‘lim sifati, balki metodikasi, sinf tizimi, darsliklar tili va mazmuni jihatidan eski maktablardan tubdan farq qilardi. Ular o‘qituvchining ma‘ruzasi emas, o‘quvchi faol ishtirokiga asoslangan metodikani joriy etdilar. Bu esa zamonaviy pedagogika tamoyillariga yaqin edi.

Matbuot va adabiyot, o‘z navbatida, Turkiston o‘lkasining madaniy integratsiyasiga ham hissa qo‘shdi. Viloyatlar o‘rtasida fikrlar almashinuvi, umumturkistonchilik mafkurasi shakllanishi aynan matbuot orqali amalga oshdi. Madaniy uyg‘onishning yana bir muhim ifodasi - Samarqandda teatr san‘ati va madaniy-ma‘rifiy jamiyatlar faoliyatining shakllanishidir. Teatr san‘ati jadidlar uchun keng xalq qatlamlariga ta‘sir etishning qulay vositasi bo‘lib xizmat qilgan.

Ta‘lim tizimining takomillashuvi, jadid maktablarining ko‘payishi va dunyoviy bilimlarga bo‘lgan qiziqish natijasida savodli aholi qatlamining shakllanishi tezlashdi. Bu esa jamiyatning boshqa sohalarida, jumladan, iqtisod, siyosat, adabiyot, san‘at va jurnalistika rivojiga bevosita ta‘sir ko‘rsatdi.

Matbuotning ommaviylashuvi, teatr san‘ati va kitob nashrining rivoji orqali aholi orasida ma‘rifatli, yangicha fikrlaydigan shaxslar vujudga keldi. Ayniqsa, ayollar orasida o‘qimishli, ijtimoiy faollikka da‘vat etilgan avlod paydo bo‘ldi.

Milliy o‘zlik, tarixiy xotira, Vatan g‘oyasi, mustaqillik, tenglik, ijtimoiy adolat kabi tushunchalar keng xalq ommasi ongiga kirib bordi. Bu jarayonlar keyinchalik 1917 yildagi Turkiston Muxtoriyati harakatining ijtimoiy-ideologik asosini tashkil etdi.¹²⁵

Xulosa qilib aytganda, 1868–1917 yillar oralig‘ida Samarqand viloyatida ro‘y bergan madaniy jarayonlar mustamlakachilik siyosatining murakkab sharoitida shakllangan bo‘lsa-da, mahalliy ziyolilarning intellektual qarshiligi va jadidchilik harakati tufayli ijobiy natijalar berdi. Rossiya imperiyasi tomonidan joriy etilgan infratuzilmaviy o‘zgarishlar va yangi madaniy muassasalar mahalliy aholining dunyoqarashiga bevosita ta‘sir ko‘rsatdi. Ammo aynan mahalliy ziyolilarning tashabbusi, milliy uyg‘onish g‘oyalari asosida shakllangan harakatlar ta‘lim, matbuot, teatr, adabiyot va boshqa sohalarida mustaqil rivojlanish yo‘nalishini belgiladi. Ushbu davrda shakllangan madaniy meros, bugungi O‘zbekiston madaniy taraqqiyoti, ma‘rifatparvarlik g‘oyalari va milliy o‘zlikning

¹²⁴ Ziyov H. “Behbudiy – ma‘rifatparvar va jadid mutafakkir”. Samarqand, 2010.

¹²⁵ Abdullayev A. “Turkiston jadidlari: hayoti va faoliyati”. Toshkent, 2015.

tiklanishida asosiy poydevor bo‘lib xizmat qildi. Shu bois, mazkur tarixiy bosqichni chuqur o‘rganish, unga tarixiy adolat bilan yondashish muhim ilmiy va ma’naviy vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nosirov J. Samarqand viloyati madaniy jarayonlar tarixi (1868–1917 yillar misolida) international scientific journal «modern science and research» VOLUME 4 / ISSUE 6 / UIF:8.2 / MODERNSCIENCE.UZ
2. Shoniyozov K. “Jadidchilik harakati tarixi”. Toshkent, 2000.
3. Ziyo H. “Behbudiy – ma’rifatparvar va jadid mutafakkir”. Samarqand, 2010.
4. Xudoyberganov Q. “Samarqand viloyatining ijtimoiy-siyosiy hayoti (1868–1917)”. Toshkent, 1998.
5. Matbuot arxivi (1906–1917 yillar): “Taraqqiy”, “Sadoi Turkiston”, “Hurriyat” gazetalari.
6. Abdullayev A. “Turkiston jadidlari: hayoti va faoliyati”. Toshkent, 2015.